

Structuri socio-economice din secolele VI-X pe teritoriul României

de Maria Comșa

Una din structurile de bază în mileniul I e.n. este obștea sătească. Acest tip de organizare apare pe teritoriul României încă la Geto-Daci în timpul domniei lui Burebista, luând o mai mare amploare și perfecționându-se în timpul domniei regelui Decebal. După noi, poetul latin Horațius atestă existența la daci a tipului de obște în cadrul căreia pământul se lucra în devălmășie.

Evoluția firească a dezvoltării societății geto-dacice a fost întreruptă de ocuparea de către Imperiul roman a unei părți din teritoriul locuit de Geto-Daci. Astfel, în anul 39 p.Ch. Dobrogea a fost inclusă în provincia Moesia Inferior, iar la nord de Dunăre, după anul 106, ia ființă provincia romană Dacia.

În noile teritorii cucerite, Romanii vor impune noi structuri economice, proprii Imperiului, proprietatea privată. Atât în Dobrogea, cât și în Dacia romană, în zonele în care au luat naștere marile latifundii, obștile locale au fost desființate. Ele însă au persistat în locurile mai puțin fertile, precum și în teritoriile unor cetăți din Dobrogea (Tomis, Callatis, Capidava, Histria ș.a.), ca și în preajma unor castre din Dacia (Porolissum, Apulum, Micia), unde populația locală era obligată să presteze anumite munci pentru întreținerea acestor fortificații.

În sfârșit, obștile autohtone s-au putut păstra în Balta Ialomiței, Borcea, Balta Brăilei și în Delta Dunării. Acestea, deși se aflau în afara limesului, teritoriul lor era îndeaproape controlat de Romani.

Este fără îndoială că în timpul stăpânirii romane în cadrul obștilor autohtone din Dacia și Moesia (Dobrogea) au intrat și veterani veniți din armata romană, precum și alți cetățeni romani, obștile locale intrând astfel în procesul general de romanizare nu numai din punct de vedere cultural, ci și etnic. Astfel se poate explica terminologia de origine latină referitoare la obști, păstrată în limba română.

Existența provinciilor romane amintite mai sus a avut o influență asupra evoluției social economice a Geto-Dacilor din Muntenia, Carpilor din Moldova și a Dacilor din vestul și nord-vestul țării, rămași în afara granițelor Imperiului. Datorită legăturilor economice cu provinciile romane învecinate, precum și datorită expedițiilor de pradă organizate de aceștia în Imperiu (mai ales carpii și dacii din vest), obștile gentile sunt înlocuite treptat cu obștea sătească.

În secolul al IV-lea și chiar la sfârșitul secolului al III-lea, în unele zone ale Imperiului roman de răsărit (bizantin-timpuriu) marile latifundii dispar. În locul lor apar diferite forme de organizare socio-economică, între care și obștile.

O asemenea situație se remarcă și în Dobrogea, unde marile latifundii dispar pe la sfârșitul secolului al IV-lea. Ținând seama de faptul că acest teritoriu (care

era inclus în provincia Scythia Minor) era strâns legat de celelalte provincii din sud, presupunem că în locul marilor latifundii au apărut obștile de tip bizantin timpuriu (metrocomiae) la fel ca și în numeroase zone din Peninsula Balcanică, care vor persista aici până în secolul al VII-lea e.n

O decădere a marilor latifundii are loc în a 2-a jumătate a secolului al III-lea și în Dacia. Întrucât în timpul domniei lui Constantin cel Mare teritoriul fostei provincii romane Dacia revine sub controlul imperiului este de presupus că obștile din Peninsula Balcanică au putut influența obștile locale ale acestei provincii mai ales în Banat, Oltenia și vestul Transilvaniei.

Obștile din provincia Dacia spre sfârșitul secolului al III-lea și în secolul al IV-lea au fost întărite prin pătrunderea pe teritoriul fostei provincii a unor grupuri de Carpi și Daci din vest.

Din amestecul etnic și întrepătrunderea dintre obștile populației romanizate din interiorul provinciei și obștile dacice sau carpice pătrunse din exteriorul Daciei romane va lua naștere obștea daco-romană, care în perioada romană târzie va deveni principala formă de organizare a populației autohtone de pe teritoriul României.

Contactul cu populațiile sarmatice în secolele II-III și cu cele goto-alanice în secolul al IV-lea și în secolul al V-lea nu au avut nici o influență deosebită asupra obștilor locale. În numeroase cazuri noii veniți s-au integrat în sistemul de organizare a populației daco-romane, care practica o agricultură, viticultură și pomicultură avansată pentru acel timp, precum și o creștere a animalelor domestice cu o veche tradiție, puternic influențată de romani.

În general noii veniți au intrat în obștile agricole sau agricole-pastorale. Obștile paștoral-agricole și mai ales cele pastorale, aparținând populației autohtone daco-romane și apoi romanice, nu prea au venit în contact cu populațiile în migrație sarmatice sau goto-alanice.

Raporturile cu hunii erau de la distanță mai mult de ordin tributar, relațiile obștilor autohtone cu aceste populații de stepă făcându-se prin intermediul unor căpetenii locale sau prin goți și alani sedentarizați în solda lor.

Obștea locală era condusă de un jude sau judec (=lat iudex) ajutat de adunarea bătrânilor. În unele cazuri în fruntea obștei se aflau doi juzi - obicei moștenit din legislația romană.

În cadrul obștilor existau mari familii patriarhale numite ginture (=lat. gens-tis). Mai frecvent însă în cadrul obștilor au existat familii mici (=familii lăstar), atestate arheologic, care continuau o tradiție mai veche pe teritoriul țării noastre.

Așezările în care locuiau membrii obștei se numeau cătun sau crâng, ambele de origine dacică. Termenii latini de vicus sau pagus nu s-au păstrat în limba română.

În afară de numeroasele așezări deschise trebuie să fi existat și așezări fortificate, prin refolosirea unor ziduri romane (Sarmisegetusa), prin ridicarea unor cetăți de pământ cu val și șanț de apărare (fossatum) sau întăritură de lemn (Slon fortificația din prima jumătate a mileniului I e.n.)

Cuvântul românesc sat în limba mai veche fsat (lat. fossatum) înseamnă așezare fortificată cu șanț de apărare.

În toată perioada anilor 275-454 au existat în afara așezărilor sătești și unele centre de producție, situate fie în așezările civile ale fostelor castre, fie în alte așezări cum este de exemplu centrul de olărie de la Cristești pe Mureș, care a funcționat încă de la începutul secolului al V-lea.

Paralel cu unele meșteșuguri practicate în aceste centre au continuat să se dezvolte și meșteșugurile sătești în cadrul obștilor.

În toată această perioadă a existat o activitate comercială întreținându-se legături cu Imperiul roman după cum dovedește circulația monetară în nordul Dunării, unele fragmente ceramice de import descoperite în așezarea de la Brateș și în alte așezări.

Ca și mai înainte în timpul domniei împăratului Constantin cel Mare, către sfârșitul secolului al V-lea, în timpul domniei împăratului Anastasius și mai ales în prima jumătate a secolului al VI-lea o bună parte din teritoriul fostei provincii Dacia respectiv, Oltenia, Banatul, sud-estul Transilvaniei, zona Munților Apuseni, precum și podișul cuprins între Someșul Mic la est, Munții Meseșului la vest și Someș au revenit sub controlul Împeriului roman de răsărit (bizantin timpuriu). În această situație asupra obștilor autohtone din zonă s-a putut exercita din nou (ca și în secolul al IV-lea) influența obștilor de tip bizantin din Peninsula Balcanică.

Această experiență preluată de la obștile de tip bizantin timpuriu, mai avansate în ceea ce privește organizarea și mai perfecționate în ceea ce privește situația juridică, va fi transmisă și în zonele învecinate în care, după cum vom vedea, populația romană conviețuia cu populații germanice (în Transilvania și părțile de vest ale țării) sau cu populații slave în zona extracarpatică, în sud-estul Transilvaniei, și, deocamdată sporadic, pe Mureșul mijlociu și pe cursul mijlociu al Târnavei Mari.

În secolele V-VII, în părțile de est ale țării în centrul Transilvaniei sunt cunoscute noi populații germanice, anume Gepizii, cărora li se adaugă noi grupuri de Alamano-Franci, colonizați în centrul Transilvaniei de Avari, după anul 567.

Contactul obștilor autohtone cu populațiile germanice târzii din Transilvania a putut avea loc numai până la curba de nivel de 400-480 m, mai sus de această curbă neexistând așezări de caracter gepidic.

În secolele V-VII, deși constatăm arheologic în cadrul unor așezări sau necropole (Morești, Noșlac, Band etc.) contacte între autohtoni și diferite grupuri germanice (Gepizi și Alamano-Franci), în limba română nu avem o terminologie germanică referitoare la obște sau la organizarea socială.

Începând cu secolul al VI-lea în zona extracarpatică a țării, în centrul și Sud-Estul Transilvaniei, apar primele grupuri de Slavi. Ele pătrund în general pe firul văilor, treptat, fiind prezenți în secolele VI-VII doar până la 300 m și doar în chip excepțional sunt cunoscuți în unele văi până la curba de 400-450 m (la Sărata Monteoru probabil din cauza sării și în sud-estul și centrul Transilvaniei).

Primii Slavi, care vin pe teritoriul țării noastre, atestați arheologic și de izvoarele

scrise în secolul al VI-lea, din punctul de vedere al organizării sociale se aflau în perioada de trecere de la obștea gentilică la obștea teritorială.

Datorită contactului cu obștea sătească locală (romanică), pe de o parte, și datorită raidurilor de pradă, organizate în Imperiu, procesul de destrămarea a relațiilor gentile la Slavii din preajma Dunării este grăbit generalizându-se și la ei, se pare, pe la mijlocul secolului al VI-lea obștea sătească.

Întrepătrunderea, într-un timp scurt, între obștea sătească autohtonă și obștea slavă se explică, după noi, prin asemănarea dintre cele două tipuri de obști în ceea ce privește structura lor internă și organizarea teritoriului.

Datorită contactului dintre cele două tipuri de obști (documentat și arheologic prin coexistența în cadrul acelorași locuințe a unor elemente autohtone cu cele de tip slav), alături de terminologia de origine latină, referitoare la obște, în limba română au pătruns și termeni sinonimi de origine slavă.

Astfel apare denumirea de cneaz pentru conducătorul obștei alături de jude sau judec (<lat. iudex). De asemenea, pentru membrii de rând ai obștei alături de vecin (<lat. vicinus), părtaş (= parte din lat. pars-tis), moșnean (<moș, de origine latină sau dacică = moș), apar și denumirile de megieș sau megiaș (<sl. medjec=vecin), moșteni (<sl. mošti=a moșteni). Probabil tot de origine slavă este și răzeș. Alături de frate de moșie sau frate de funie se va folosi și termenul de frate de ocină. (<sl. oticina=moștenire).

În ceea ce privește termenul pentru a obține un loc pentru agricultură sau pășunat, alături de arșiță (<lat. ardeo - ere), secătură (<lat. sicco - are), runc (<lat. runco - are= a plivi), curătură (<lat. curo - are) se va folosi și jariște (din sl. zariti = a arde) cu același sens, sau laz (<sl. laz=teren despădurit transformat în loc arabil sau de pășunat).

La fel ca și obștea locală, obștea slavă, la venirea acestora pe teritoriul țării noastre, era formată fie din mari familii patriarhale, fie din familii mici individuale, încadrate în familii mari. Denumirea de ceată (<sl. ceta) în sensul de mare familie patriarhală va fi folosită alături de numirile de origine latină gintă, ginture (<lat. gens-tis), semniție (<sămânță din lat. semintis - onis) care înseamnă același lucru.

Din izvoarele scrise reiese că la vechii slavi marea familie patriarhală avea caracter democratic, fapt confirmat și de unele date etnografice. În consecință capul marei familii patriarhale avea puteri limitate, toate problemele importante urmând a le rezolva împreună cu membrii majori ai acesteia. Conducătorul obștei la rândul său rezolva problemele acesteia cu sfatul bătrânilor.

La Romanici și la Români marea familie patriarhală și familiile lăstar (mici) aveau caracter despotice, tatăl, capul familiei, având dreptul absolut asupra vieții și morții membrilor familiei sale, moștenind familia despotice de la Daci și dreptul asupra vieții și morții membrilor familiei (ius vitae necisque) de la Romani. La rândul său, judele, care era și căpetenia militară, se sfătuia în problemele obștii cu "oamenii buni și bătrâni" sau cu "oamni cu bărbi albe", dar în caz de primejdie avea libertatea de acțiune, luând hotărârile pe care le credea potrivite singur.

În cadrul marilor familii patriarhale slave de pe teritoriul țării noastre izvoarele scrise din a doua jumătate a secolului al VI-lea atestă și existența unor sclavi. Această situație apare clar dintr-o relatare a lui Procopius, care arată că în cursul unor lupte dintre Anți și Sclaveni, un sclavin a luat ca prizonier pe un tânăr ant numit Chilbudios pe care l-a folosit ca sclav. Mai târziu Chilbudios a fost răscumpărat. Revenit în țara sa Chilbudios și-a revendicat situația de om liber, potrivit obiceiului. Știrea transmisă de Procopius este întărită și de un pasaj din Strategikonul lui Mauricius care spune că "Neamurile Sclavinilor și Anților au traiul la fel și sunt slobode, ele nu rabdă nici de cum să fie robite sau supuse mai ales în țara lor. Pe cei aflați prizonieri la ei nu-i țin la nesfârșit ca celelalte neamuri, ci le hotărăsc un anumit timp, și lasă în seama lor să hotărască dacă doresc să se întoarcă în ținuturile lor de baștină, plătind o răscumpărare oarecare, sau rămân acolo slobози și prieteni".

Din cele două relatări reiese clar că în secolul al VI-lea la slavii aflați pe teritoriul țării noastre în Muntenia puteau fi sclavi numai prizonierii de război luați de la alte triburi, iar aducerea în stare de sclavie a unui membru al aceluiași trib era interzisă. Acești sclavi după cum reiese din știrea transmisă de Procopius erau folosiți numai în casă și la război.

Ei nu ocupau un loc în procesul de producție. Producerea bunurilor materiale în această perioadă era asigurată de țărani liberi, membri ai obștei. Că sclavii nu aveau un rol deosebit în procesul de producție reiese și din Strategikonul lui Mauricius, unde se arată că după un timp oarecare ei erau eliberați și, fie că erau trimiși acasă, fie că rămâneau la cei ce i-au făcut prizonieri, ca oameni liberi, evident integrați în obște.

La venirea lor în regiunile dunărene Slavii aveau puțini supuși în stare de sclavie. Munca sclavilor nu era prețuită. Astfel se explică faptul că la început în timpul primelor raiduri de pradă organizate în Imperiu ei ucideau pe toți locuitorii pe care îi întâlneau în cale. Cu timpul însă luarea de prizonieri din Imperiu a devenit o sursă de câștig, deoarece aceștia erau răscumpărați, sau eliberându-i obțineau mâna de lucru pentru agricultură, meșteșugari etc. Izvoarele scrise îi consemnează pe slavi ca locuind în sate, situate în locuri greu de pătruns, în păduri și pe lângă mlaștini și bălți, ceea ce corespunde cu datele arheologice obținute până acum. Ei se ocupau cu creșterea vitelor și cu agricultura. Au o multime de animale de tot felul și cereale care zac în grămezi, mai ales mei și parâng".

Strategikonul lui Mauricius, ca și alte izvoare literare îi menționează numai pe Slavi, deoarece ei erau cunoscuți, Bizantinilor, datorită faptului că erau principalii inițiatori și organizatori ai incursiunilor în Imperiu. Datele arheologice însă dovedesc că la sfârșitul secolului al VI-lea aveam de a face cu o populație amestecată slavo-autohtonă, astfel încât pasajul respectiv poate fi considerat ca referindu-se de fapt la aceste obști mixte din punct de vedere etnic.

În așezările acestei populații mixte romanico-slave aparținând aspectelor culturale Ipotești-Ciurelu-Cândești, au fost descoperite unelte agricole (seceri,

râșnițe, în așezările de pe Valea Budureasca, jud. Prahova), iar în așezarea de la București-Militari a fost scos la iveală un otic (unealtă pentru curățat stupul). În așezarea din secolele VI-VII de la Radovanu (jud. Călărași), în unele vetre de lut cu marginile înălțate, au fost descoperite amprente de paie și de boabe de mei. Pleavă și boabe de mei au fost amestecate și în pasta unor vălătuci de lut ars folosiți la construirea părții superioare a cuptoarelor din locuințele aparținând aspectului Ciurel, aflate pe teritoriul Bucureștiului și în împrejurimi. Toate acestea confirmă datele transmise de Strategikonul lui Mauricius anume că Slavii (= romanico-slavii) erau mari cultivatori de mei.

Datele arheologice de care dispunem până acum dovedesc că în acest timp agricultura era practică în principal pentru satisfacerea necesităților membrilor obștei și a obligațiilor ce le reveneau pentru plata tributului în perioadele când ei erau dependenți de alte populații.

Se pare că o agricultură mai dezvoltată a existat la slavii purtători ai celei mai vechi faze ai culturii Hlincea I, care vin pe teritoriul țării noastre în a doua jumătate a secolului al VII-lea. Așezați în general în zona de câmpie, mai ales în silvo-stepă, la aceștia agricultura va lua un avânt deosebit în secolele VIII-IX. În acest timp probabil (fără să cunoaștem îndeajuns împrejurările) populația autohtonă a adoptat o serie de termeni slavi referitori la agricultură ca: plug, greblă, snop, stog etc., pe care au continuat să le folosească alături de numirile de origine latină ca de exemplu aratru (<lat. aratrum=plug), sapă (<lat. sappa), secere (<lat. = sicilis). De asemenea, trebuie să menționăm că la români numirile de cereale sunt tot de origine latină ca de exemplu granum = rom. grâu; secale = seacă, săcăre; hordeum = orz, păstrate în decursul mileniului I e.n. prin intermediul populației romanice. Prin intermediul aceleiași populații s-a păstrat și grapa care este de origine traco-dacică.

Creșterea vitelor este atestată prin oasele de animale domestice, descoperite în așezări, provenind de la: bovine, ovine, porcine, păsări domestice etc.

Pe lângă agricultură și creșterea vitelor, care constituiau preocuparea majorității obștilor, în cadrul acestora se practicau și unele meșteșuguri ca: prelucrarea osului, a coarnelor și a pieilor de animale, reducerea și prelucrarea fierului, olăritul, făurirea podoabelor de bronz, plumb și argint, precum și o serie de îndeletniciri casnice ca: torsul, țesutul, împletitul, cusutul etc.

În stadiul actual al cercetărilor, când dispunem de numeroase așezări din secolele VI-VII, constatăm, că în această perioadă Slavii s-au așezat doar în zona de silvo-stepă și de podiș, până la maximum 300 m deasupra nivelului mării, în zona extracarpatică și până la circa 450 m în sud-estul Transilvaniei. Primii slavi nu au intrat în zona de dealuri și de munte. Ei s-au așezat în noul teritoriu treptat (fără a produce tulburările și dezastrele pe care le-au provocat în Imperiu, la sud de Dunăre), în cadrul sau în apropierea așezărilor populației autohtone. Se știe însă că zona de deal și de munte a României nu a rămas nelocuită. Mărturia care ne-a rămas de la Florus "Daci montibus inhaerent" (=dacii sunt așezați de munți)

este valabilă și mai târziu pentru populația daco-romană, devenită mai târziu romanică și apoi străromânească.

Spre deosebire de zona de șes (silvo-stepă, zăvoaie etc.) unde existau obști mixte romanice și slave și obști de tip romanic în care se aflau și Slavi, în zonele de deal și de munte în secolele VI-VII autohtonii romanici își continuau traiul tradițional în funcție de posibilitățile pe care le oferea natura și împrejurările politice.

În zone de deal era dezvoltată pomicultura și viticultura. Ultima ocupație este atestată și în zonele propice de șes, în cadrul unor obști romanico-slave, un cosor fiind descoperit în așezarea de la București, str. Chivan Nicolae.

În zonele de deal și munte (între 500 și circa 700 m) autohtonii romanici își continuau traiul tradițional organizați în obști agrare sau pastoral-agrare (practicând creșterea animalelor, cultivarea pomilor și a viței de vie) în funcție de posibilitățile pe care le oferea natura locurilor.

În zonele de munte (la circa 700-1300 m altitudine) era dezvoltată creșterea animalelor secundată de pomicultură și în unele cazuri și de agricultură.

În secolele VI-VII zăcămintele de sare erau exploatate de populația autohtonă. De asemenea, ei extrăgeau păcura, practicau dobândirea din subteran sau din anumite filoane, mai aproape de suprafață, a unor minereuri de fier, aramă etc.

Slavii și-au însușit aceste ocupații de la populația autohtonă și le-au practicat alături de autohtoni începând abia cu secolul al IX-lea. Slavii de pe teritoriul României, datorită legăturilor strânse pe care le-au avut cu populația autohtonă s-au integrat în general într-un timp scurt în sistemul de organizare al obștei autohtone de origine daco-romană bizantină. Datorită acestei conviețuiri s-au creat posibilități reale pentru asimilarea treptată a populației slave de cea latinofonă.

În secolele VIII-X tipurile de familii și de obști, s-au menținut cam aceleași ca și în perioada secolelor III-VII, remarcăm însă un progres evident pe baza evoluției uneltelor, în ceea ce privește agricultura, viticultura, pomicultura, meșteșugurile specializate (reducerea și prelucrarea fierului, a osului și a coarnelor de animale, olăritul) și cele casnice (torsul, țesutul, împletitul etc.).

STRUCTURES SOCIO- ÉCONOMIQUES PENDANT LES VI-e - X-e SS SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

Résumé

Dans cet ouvrage l'auteur présente l'origine et le développement de la communauté villageoise sur le territoire de la Roumanie pendant les IV - IX/X ss.

L'auteur présente l'organisation de la communauté villageoise daco-romane, romane et ensuite protoroumaine et les relations des communautés villageoises autochtones avec les communautés des peuples en migrations Goths, Alains,

Gépides et Slavs, les relations économiques avec l'Empire romain tardif et byzantin du début.

Sont expliqués les méthodes du défrichement de la forêt pour obtenir des terrains pour l'agriculture ou pour des pâturages.

L'auteur présente la terminologie concernant la communauté villageoise roumaine, en général d'origine latine et explique les contacts avec les communautés villageoises des Germains et des Slavs.

BIBLIOGRAFIE

ANGHELOV, D. 1973: Istoria na Vizantija, I, Sofia, 1973 (monographie).

BUTURA, V. 1967: Die Terrassen Ackerbau in der Hochzonen der rumanischen Karpaten. In: *Études d'ethnographie et folklore au VI-e Congrès International des Sciences Anthropologiques et ethnologiques de Moscou, 1964*, I, Bucarest (1967), 95-102 (actes).

COMŞA, M. 1968: L'origine et l'évolution de la population romane et ensuite protoroumaine aux VI-e - X-e siècles sur le territoire de la Roumaine. In: *Dacia*, 12, Bucarest, 1968, 355-380 (revue).

COMŞA, M. 1973: Die Slawen im karpatisch-donauändischen Raum im 6-7 Jahrhundert. In: *Zeitschrift für Archäologie*, 7, Berlin, 1973, 2, 197-228 (revue).

COMŞA, M. 1975: Socio-economic organisations of the daco-romanian and slav populations on the lower Danube during the 6th - 8th centuries. In: *Relations between the autohtonous population on the territory of Romania. Bibliotheca Historica Romaniae*, XVI, Bucarest, 1975, 171-200 (monographie).

COMŞA, M. 1978: Les formations politiques (cnézats de vallée) du VI-e siècle sur le territoire de la Roumanie. In: *Prace i materialy Museum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodze Seria Archeologiczna*, 25, Lodz, 1978, 109-117 (revue).

COMŞA, M. 1979: Romans, Germains et Slaves dans le territoire de la Roumanie aux VI-e - VII-e siècles. In: *Recueil du Musée National*, IX - X, Belgrade, 1979, 103-120 (revue).

DOLINESCU-FERCHE, S. 1984: La culture Ipoteşti-Ciurel-Cândeşti (VI-e - VII-e siècles). La situation en Valachie. In: *Dacia*, XXVIII, Bucarest, 1984, 117-147 (revue).

KARAJANOPOULOS, I. 1956: Kollektive Steuerverantwortung in der frühbyzantinischer Zeit. In: *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 43, Leipzig, 1956, 4, 209-322 (revue).

OLTEANU, ŞT. 1978: Roumains, Slaves et nomades dans le processus de valorisation du minéral de fer du territoire roumain aux VI-e - XI-e siècles de n. è. In: *Dacia*, 22, Bucarest, 1978, 299-302 (revue).

OSTROGORSKI, G. 1962: La communie rurale byzantine, în *Byzantion*, XXXIII, 1, 1962, p. 139 şi urm.

RYBACOV, B. A. 1956: Slaviane i Vizantila v VI v. In: *Istoria SSSR III-IX vv.*,

Moskva, 1956, 99-111 (monographie).

TEODOR, D. GH. 1981: Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n., Iași, 1981 (monografie).

VULCĂNESCU, R. 1967: Elements de droit coutumier pastoral roumain. In: *Études d'ethnographie et de folklore au VII-e Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques de Moscou, 1964*, I, Bucarest, 1967, (Actes).

Eugenia Zaharia, Populația românească din Transilvania în secolele VII - VIII (cimitirul nr. 2 de la Bratei), București, 1977, p. 106-121.